

ישמעאלים, מדיינים ומדנים

א

קולמוסים רבים נשתברו במאמץ לשחזר את מהלך מכירת יוסף, ואת ההתרחשויות שהובילוהו מצרימה: מה היה חלקם של אחי יוסף במכירתו? ובעיקר: מי היו אלו שסחרו בו, ההיו אלו מְדִינִים, מְדָנִים, או ישמעאלים? שכן, אם בפסוקים אחדים מודגש חלקם של המדיינים ("ויעברו אנשים מדיינים סחרים" – בראשית ל"ז, כח), או המדנים ("והמדנים מכרו אתו אל מצרים" – שם, לו), הרי שפסוקים אחרים מטעימים דווקא את חלקם של הישמעאלים ("והנה ארחת ישמעאלים" – שם, כה; "לכו ונמכרנו לישמעאלים" – שם, כז; "וימכרו את יוסף לישמעאלים" – שם, כח; "ויקנהו פוטיפר סריס פרעה שר הטבחים איש מצרי מיד הישמעאלים אשר הורדהו שמה" – בראשית ל"ט, א).

פרשני המקרא לדורותיהם ניגשו לפתרון חידה זו, מזוויות שונות ומגוונות: רבים ניסו להעלות תרחיש שיוכל לפרנס באורח הרמוני את מכלול הנתונים שבמקרא, ואשר יסביר את מעורבותם של הישמעאלים לצד המדיינים במכירת יוסף.¹ אחרים חתרו להוכיח זיקה כלשהי בין המדיינים לישמעאלים.² וכצפוי, היו כאלו שסברו להאיר פרשה זו באמצעות השערות הנוגעות למעשה העריכה.³ בין כך ובין כך, ראוי

- * הערכת העמוקה נתונה לרב שמואל קליצנר שסייע לי בגיבוש הדברים.
1. רש"י (ל"ז, כח), סבור שיוסף "נמכר פעמים הרבה", כך שניתן לפרנס את מכלול האזכורים של הישמעאלים והמדיינים. בדומה לו נוקטים רשב"ם (שם), וחזקוני (שם). גישה שונה נקט רמב"ן (ל"ז, כה): לדעתו, יש להבחין בין הסוחרים עצמם, המדיינים, לבין מובילי הסחורה, הישמעאלים, וכי "כל מעשה בכתוב, פעם יספר אותו במושל המצווה בו, ופעם בשליח שיעשנו בידו".
 2. עיין ר' אברהם בן עזרא (ל"ז, כח), הטוען: "כי המדיינים יקראו ישמעאלים", בהסתמך על שופטים ח', כד. בדומה לו מציין רד"ק (ל"ז, כח), כי "ויעברו אנשים מדיינים – הם הישמעאלים שזכר...". לסקירת הפרשנויות בימי הביניים, עיין: נ' ליבוביץ, **עיונים בספר בראשית**, ירושלים תש"ן, עמ' 279-288. עיין גם: ש' אברמסקי, 'הישמעאלים והמדיינים', **ארץ ישראל** 17, 1984, עמ' 128-134; Gordon J. Wenham, *Word Biblical Commentary* 2, 1994, pp. 354-355.
 3. עיין, למשל: ש"א ליונטס, 'ראובן ויהודה במחזור סיפורי יוסף', **דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 69-71; Hugh C. White, 'Reuben and Judah: Duplicates or Complements?', *Understanding the Word*, JSOT sup. 37, Sheffield 1985,

לברר: מדוע חשה התורה לספר על זהותם של הסוחרים? מה לנו לדעת אם סוחרים מדיינים, מדנים, או ישמעאלים נטלו חלק במכירת יוסף? בדברינו להלן נתמקד בעיקר בשאלת אזכורם של ה"ישמעאלים" בפרשת מכירת יוסף, אך נחתום בהשערה גם בנוגע למקומם של ה"מדיינים" או ה"מדנים".

ב

עיון בפרשת מכירת יוסף ובחינת הלשוניות המשמשות בו, מעלים קווי דמיון רבים לסיפור מקראי נוסף בספר בראשית – פרשת שילוחם של הגר וישמעאל מביתם של אברהם ושרה למדבר באר שבע. הדמיון הלשוני בולט כבר בראשיתם של שני המסעות: המקרא מציין, כי אברהם צייד את הגר בלחם וחמת מים, שאותם "שם על שְׂכָמָה ואת הילד ויִשְׁלַחֶהָ" (בראשית כ"א, יד) – ממש כשם שיעקב קרא לבנו יוסף, הדריכו, ולבסוף: "ויִשְׁלַחֶהוּ מעמק חברון ויבוא שְׂכָמָה" (שם ל"ז, יד).⁴ תחילתה של הפורענות כרוכה בשני המקרים בתעייה בדרך. הגר, נשתלחה מביתו של אברהם, "ותלך ותתע במדבר באר שבע" (שם כ"א, יד). משנוכחה לדעת כי "ויִקְלוּ המים מן החמת", נכנעה, "ותשלך את הילד תחת אחד השיחם" (שם, טו). קורותיו של יוסף לא פחות עגומות. אף הוא נזקק לעזרתו של זר, שמצאו ו"הנה תֵּעָה בשדה" (בראשית ל"ז, טו). משעלה על עקבותיהם של אחיו לא שפר מצבו, שכן הללו באו לכלל החלטה: "לכו ונהרגו ונשלכו באחד הברות" (שם, כ), ומיהרו לבצע: "ויקחו וישלכו אתו הַבְּרָה" (שם, כד). התורה מוסיפה ומציינת: "והבור רַק אין בו מים" (שם).

מטבעות הלשון מלמדות על זיקה בין הפרשיות של מכירת יוסף ושל גירוש הגר וישמעאל. מה פשרה של זיקה זו? מדוע עוצב סיפור מכירת יוסף באופן המרמז לפרשת גירוש ישמעאל והגר?

ג

לעתים קרובות נמנע המקרא מלשפוט את מעשי הגיבורים. מתפקידו של הקורא הוא לחרוץ את דינן של הדמויות המשתתפות באירועים המתוארים. עם זאת,

73-95 pp. עיין גם: מ' ברויאר, פרקי בראשית ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' 606-630, המנתח את מכירת יוסף בהתאם לשיטת ה'בחינות'.

4. השווה, לאור זאת, גם את האמור בבראשית מ"ח, כב: "ואני נתתי לך שְׂכָם אֶחָד על אחיך אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשת". אף שפשט המקרא משתמש במילה 'שכם' בהוראה הקשורה לאיבר בגופו של האדם (עיין ראב"ע שם: "והנכון בעיני שפירוש 'שכם' אחד' חלק אחד, והוא ממשפחת 'על שכמם' " [שמות י"ב, לד]), הרי שמסתבר שבכוונתו לרמוז על העיר שכם אשר נפלה בגורלו של יוסף (ראב"ע שם: "יש אומרים כי על העיר שכם רמז, כי גם היא היתה לבני יוסף").

באמצעות רמיזות דקות ניתן לא פעם ללמוד על יחס המקרא למתרחש. כך הוא בפרשת מכירת יוסף: תיאור המעשה מתואר בהרחבה, אך קביעה ערכית מפורשת נעדרת בכתוב. דומה, כי דווקא באמצעות ההקבלה לפרשת הגירוש של הגר וישמעאל, נרמז בעקיפין היחס של התורה למעשה המכירה. הקבלה זו מבליטה, מחד, את יחסה האנושי של הגר ורחמיה על בנה, ומדגישה, מאידך, את מידת אכזריותם של אחי יוסף, וקשיחות לבם כלפיו.

מן הראוי לבחון את מכלול הפעולות שנקטו האחים: עוד בטרם קרב אליהם יוסף, "ויראו אתו מרחק" (בראשית ל"ז, יח) כבר אז זממו לפגוע בו, בנמקם: "ונראה מה יהיו חלמתיו" (שם, כ). לאחר שביצעו את זממם, בהשליכם את יוסף לבור, הפגינו האחים אדישות לגורלו: "וישבו לאכל לחם" (שם, כה).⁵ רק הופעתה המפתיעה של שיירת סוחרים במדבר ("וישאו עיניהם ויראו והנה אֶרְחַת ישמעאלים באה מגלעד" [שם]), העלתה את זכרונו של אחיהם, אך גם אז לא נסוגו לחלוטין ממזימתם לפגוע ביוסף. למרות שיהודה ציין כי "אחינו בשרנו הוא" (שם, כז), לא נמנע מלהציע: "לכו ונמכרנו לישמעאלים וידנו אל תהי בר" (שם), בהפקירו את יוסף בידי הגורל האכזר.

כיצד, לעומתם, הגיבה הגר למתרחש? אף הגר בחרה להסב מבטה מישמעאל, "ותשב לה מנגד הרחק כמטחוי קשת" (בראשית כ"א, טז), אלא שריחוק זה לא נבע מאדישות. הגר קשורה בכל נימי נפשה לבנה, היא איננה מסוגלת לחזות במות בנה, "כי אמרה אל אראה במות הילד" (שם), ומתוך צער ויגון "ותשא את קלה ותבך" (שם). רק קריאתו של מלאך האלוהים הסבה את תשומת לבה. היא לא נתנה דעתה להתבונן סביב, ואת עיניה שטופות הדמעות צריך היה אלוהים לפקוח: "ויפקח אלהים את עיניה ותרא באר מים" (בראשית כ"א, יט). מלאך אלוהים מצווה אותה: "קומי שאי את הנער והחזיקי את ירך בר" (שם, יח), והיא אכן ממהרת להשקותו (שם, יט).

נראה אפוא, כי הזיקה שיוצר המקרא בין שני הסיפורים מהווה כלי שדרכו מביע המקרא את עמדתו למעשה האכזרי של אחי יוסף: בעוד שהגר נהגה בבנה באהבה וחמלה, הרי שאלו חרגו מדרך הטבע האנושי, ובחרו לפגוע בשאר בשרם.⁶

5. הלחם מוזכר הן אצל מכירת יוסף: "וישבו לאכל לחם" (בראשית ל"ז, כה); הן במעשה השילוח של הגר וישמעאל: "ויקח לחם וחמת מים" (שם כ"א, יד).

6. ראוי עם זאת לציין, כי מטבעות לשון דומות לאלו שבפרשת מכירת יוסף משמשות גם בעקדת יצחק, ולא רק בגירוש ישמעאל מביתו. כך, למשל: "וירא את המקום מרחק" (בראשית כ"ב, ד), לעומת: "ויראו אתו מרחק" (שם ל"ז, יח); "אל תשלח ירך אל הנער" (שם כ"ב, יב), לעומת "ויד אל תשלחו בר" (שם ל"ז, כב), ועוד. על מקבילות אלו עמד י' גרוסמן במאמר 'בין אברהם ליעקב בסיפורי בראשית', מגדים כז, תשנ"ז, עמ' 20. במאמרו הדגיש גרוסמן את ממד הפרדה, שלה נתבע יעקב, בדומה לסבו אברהם בשעת העקדה.

ד

אכן, להקבלה שבין פרשת המכירה של יוסף לבין פרשת הגירוש של הגר וישמעאל, יש משמעויות מקיפות יותר, החורגות מההקשר המקומי של פרשת המכירה של יוסף, והתורמות להבנה מעמיקה יותר של רצף המאורעות המתוארים בספר בראשית כולו.

אחד מהצירים המרכזיים בספר בראשית נוגע בתהליך בחירתם של אנשי סגולה שנמצאו בכל דור ודור, תוך ניפוי הצאצאים שאינם ראויים להמשיך את השלשלת הנבחרת. תהליך זה, אפשר שראשיתו כבר במאבק שהתנהל בין הצאצאים של אדם וחוה אשתו, אך לשיאו הוא מגיע ב'קרבות הירושה' שבין יצחק וישמעאל, ובהמשך – בין יעקב לעשו.

ברבות הימים, הפכו כל שנים עשר בניו של יעקב לעם סגולה, ל'ממלכת כהנים', ול'גוי קדוש'. עם זאת, מאבקי ירושה סוערים ניטשו גם ביניהם. יריבות חריפה התקיימה בין בניו של יעקב, אשר חששו, אפשר שבצדק, כי שאלת הבכורה טרם הוכרעה.

כאמור, מטבעות לשון שהופיעו בזיקה למאבק של יצחק וישמעאל, היינו בפרשת השילוח של הגר וישמעאל, חוזרים ומופיעים בדרמה הסוערת שהתחוללה בין יוסף לאחיו, ששיאה במכירת יוסף. דומה, שהיזקקות המקרא לסגנון זה נועדה לחזק את התחושה, כי מדובר בחוליה נוספת של המאבק על הבכורה או על הבחירה, או לפחות, כי כך תפשו זאת בניו של יעקב. מאוימים מנוכחותו של יוסף, החליטו האחים לנשלו ממאבק הירושה המתמשך, אף שלמעשה סללו בכך את הדרך להכתרתו כ'נזיר אחיו' (בראשית מ"ט, כו).

ראוי להעיר, שכשם שמאבקם של ישמעאל ויצחק משתקף בפרשת יוסף ואחיו, כך גם הדים מהיריבות של עשו ויעקב ניכרים כאן היטב.⁷ עצמת הרגשות שפעלה אצל יוסף ואחיו, לא נפלה מזו שנזכרת בנוגע ליעקב ועשו. כך התורה מתארת את

7. כך למשל, פגישתם של יוסף עם אחיו מנוסחת בדומה למפגש של יעקב עם אחיו עשו. "ויכינו את המנחה" (בראשית מ"ג, כה), דומה ל"ולקחת מנחתי מיד" (שם ל"ג, י), "ויקדו וישתחו" (שם מ"ג, כח), במקביל ל"ותגשן השפחות הנה וילדיהן ותשתחוין ותגש גם לאה וילדיה וישתחוון ואחר נגש יוסף ורחל וישתחוון" (שם ל"ג, ו-ז). וכמובן: "וישא את עיניו וירא את הנשים ואת הילדים ויאמר מי אלה לך ויאמר הילדים אשר חנן אלהים את עבדך" (שם, ה), מזכירה את "וישא עיניו וירא את בנימין אחיו בן אמו ויאמר הזה אחיכם הקטן אשר אמרתם אלי ויאמר אלהים יחנך בני" (בראשית מ"ג, כט; על זיקה זו עומד כבר המדרש בבראשית רבה פרשה ע"י, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 928: "אמר ר' בנימין בר לוי: לפי ששמענו חנינה באחד עשר שבטים ולא שמענו בשבט בנימין, והיכן שמענו להלן 'ויאמר אלהים יחנך בני'"). השימוש במטבעות לשון המצויות במאבק שבין יעקב ועשו במסגרת פרשת יוסף ואחיו מאושש את ההשקפה כי המקרא רואה בפרשת יוסף ואחיו לגול נוסף של אותו תהליך.

חששותיהם של אחי יוסף, משמת אביהם: "ויראו אחי יוסף כי מת אביהם ויאמרו לו **ישטמנו** יוסף והשב ישיב לנו את כל הרעה אשר גמלנו אתו" (בראשית נ', טו). אלו אותם מונחים ממש, שבהם הוצגו יחסי עשו ויעקב: "**וישטם** עשו את יעקב על הברכה אשר ברכו אביו ויאמר עשו בלבו **יקרבו ימי אבל אבי** ואהרעה את יעקב אחי" (שם כ"ז, מא). המדובר, אם כן, בגלגול מאוחר של מאבק, ששורשיו קדומים.⁸

ה

נוכחנו, כי הרמיזה לפרשה של גירוש הגר וישמעאל משרתת צרכים מקומיים במסגרת פרשת המכירה של יוסף, אך גם תורמת לתפיסה מקיפה של ספר בראשית כולו. ננסה, לבסוף, להצביע על משמעות נוספת הנגזרת מההקבלה שיוצר המקרא בין המאורעות הללו, החורגת מגבולות ספר בראשית, והנוגעת למסופר בספר שמות. ספר שמות מוקדש, רובו ככולו, לסיפור גאולתם של ישראל משעבוד מצרים – תחילה במישור הפיזי, ובהמשך במישור הרוחני. מדוע נגזרו על ישראל סבל ממושך וייסורים כה מרובים, עד שזכו להיגאל? היו שמצאו את שורשי הפורענות במעשיהם של אברהם ושרה כלפי הגר ובנה ישמעאל. כפי שמעיד הכתוב, הגר לא רוותה נחת בביתם של אברהם ושרה. לאחר שילדה בן לאברהם, הקלה הגר ראש בגבירתה שרה, וזו החליטה להתעמר בה ולענותה, "**ותענה** שרי" (בראשית ט"ז, ו), עד שברחה הגר מפניה. עודה משוטטת "במדבר על העין בדרך שור" (שם, ז), נתגלה בפניה מלאך ה', שהצהיר "**כי שמע ה' אל עֲנָןְךָ**" (שם, יא), ואף בישר לה: "**הרבה ארבה** את זרעך ולא יספר מרב" (שם, י). הגר ניאותה לחזור לביתם של שרה ואברהם, אך שהותה שם לא נמשכה זמן רב. תביעתה של שרה: "**גרש** האמה הזאת ואת בנה" (בראשית כ"א, י), נתקבלה, ואברהם נאלץ לשלחה מביתו: "ויקח לחם וְחֶמֶת מים ויתן אל הגר שם על שכמה ואת הילד **וישלחֶהָ**" (שם, יד). שוב נדדו הגר וישמעאל, למודי צרות וסבל, במדבר השמים. הצמא הנורא הוביל את הגר להחלטתה: "**ותשלך** את הילד תחת אחד השיחים" (שם, טו). מצוקתם של הגר ובנה לא נעלמה מעיני האלוהים, ושוב: "**וישמע** אלהים את קול הנער... **כי שמע** אלהים אל קול הנער באשר הוא שם" (שם, יז). ברוח זו טוען רמב"ן בפירושו לתורה: "חטאה אמנו בענוי הזה וגם אברהם בהניחו לעשות כן, ושמע ה' אל עניה, ונתן לה בן שיהא פרא אדם לענות זרע

8. על ההקבלה בין הפסוקים הללו, כבר עמדה הפסיקתא רבתי מני אפרים פ"ג, מהד' איש שלום נד ע"א: "דבר אחר: יוסף חטאו לו אחיו וישטמוהו, והיו אחיו סבורים ששטמם כשם שעשו לו, 'לו ישטמנו יוסף', ולא עשה להם כן אלא פרע להם טובות תחת רעות, אבל עשו כששטמו ליעקב, 'וישטום עשו ליעקב', לא עשה לו יעקב כן, אלא אמר לו: על אותה הברכה אתה שוטניני, הרי היא נתונה לך, 'קח נא את ברכתי אשר הובאת לך'.

אברהם ושרה בכל מיני הענוי" (רמב"ן לבראשית ט"ז, ו).⁹ השערה תאולוגית זו של רמב"ן, זכתה לעיגון וביסוס מצדם של חוקרי מקרא מודרניים, שבדומה לרמב"ן טענו, כי העבדות שנגזרה על עם ישראל במצרים, היוותה עונש על מעשיהם של אברהם ושרה.¹⁰ סימוכין להשערה נמצאו בראש ובראשונה בעובדה שעם ישראל גלה דווקא למצרים, מקום מוצאה של ה'שפחה המצרית' (בראשית ט"ז, א), שבה התעמרו אברהם ושרה. זאת ועוד: תיאור גורלו של עם ישראל במצרים, מגלה קווי דמיון רבים לקורותיה של הגר ובנה בבית אברהם. אברהם שמע במחזה "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם" (שם ט"ו, יג), ופרעה הגשים זאת, במנותו שרי מסים על העם "למען ענתו בסבלתם" (שמות א', יא). סכנת כליה ממשית ריחפה גם על זרעו של אברהם, לנוכח גזרת פרעה: "כל הבן הילוד היארה תשליכהו" (שם, כב). אף סיפור ההצלה של עם ישראל לובש דפוס לשוני דומה לזה שמצינו אצל הגר וישמעאל. למרות המזימות של פרעה, מציינת התורה: "וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ" (שם, יב). זעקתם של ישראל אף היא עלתה השמימה: "ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים ואת צעקתם שמעת" (שמות ג', ז), וכך, לבסוף, "גרשו ממצרים" (שם י"ב, לט).

דומה, כי את הזיקה הלשונית שיוצר המקרא בין קורות הגר וישמעאל במדבר, לבין מעשה המכירה של יוסף, ניתן לראות כחלק ממגמה כללית זו של יצירת יחסי סיבה ותוצאה בין שני אירועים. אין התורה, כמובן, מערערת על החלטתו של אברהם לשלח את ישמעאל מביתו, שהרי אברהם נצטווה: "אל ירע בעיניך... כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה כי ביצחק יקרא לך זרע" (בראשית כ"א, יב), ועל יצחק וצאצאיו רמזה התורה בלשונה "ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (שם י"ח, יט). היה זה גם יצחק, ולא ישמעאל, שנתבשר: "והקמתי את השבעה אשר נשבעתי לאברהם אביך" (שם כ"ו, ג). בה בעת, נראה שהתורה מכירה בסבל שנגרם למנושל. על צאצאיו של יצחק נגזרה תקופת שעבוד ממושכת דווקא במצרים. זאת ועוד, בן השפחה עצמו נטל חלק במכירת צאצאיו של האדון ובהובלתו מצרימה.

רגישותה של התורה לסבלו של המנושל, אף אם הוא בלתי נמנע, ניכרת היטב גם במאבק הירושה שבין יעקב לאחיו עשו. הסתייגות מפורשת של המקרא מתחבולותיו של יעקב ומזימותיו אשר באמצעותן רכש את מעמדו, אם באמצעות מכירת הבכורה ואם על ידי גנבת הברכה – לא מצינו. אולם, כבר העירו חז"ל, כי

9. בשנים האחרונות נידונה ההשערה, כי מעשה עקדת יצחק קשור במהותו למעשה גירוש ישמעאל. ראה על כך בהרחבה: א' סימון, 'גירוש ישמעאל – העקדה שקדמה לעקדת יצחק', בקש שלום ורדפהו, שאלות השעה באור המקרא, המקרא באור שאלות השעה, תל אביב 2002, עמ' 54-57.

10. עיין בהרחבה: Y. Zakovitch, *And You Shall Tell Your Son, The Concept of Exodus in the Bible*, Jerusalem 1991, pp. 26-33. עיין גם: י' גרוסמן, 'שני סיפורים כפולים בספר בראשית', מגדים, כט, תשנ"ח, עמ' 13.

קורותיו של יעקב בבית לבן מרמזים על גורלו של זה אשר ניהל את חייו בדרכים עקלקלות. בזעקתו של יעקב ללבן: "ולמה רמיתני" (שם כ"ט, כה), מוסווית ללא ספק קובלנה כלפי זה אשר בעצמו "בא... במרמה" (שם כ"ז, לה).¹¹ כך גם טענת לבן: "לא יעשה כן במקומו לתת הצעירה לפני הבכירה" (שם כ"ט, כו). מהווה תגובה, אם גם סמויה, ליעקב שחתר לערער על ההייררכיה הקיימת, ושאף למצב שבו "רב יעבד צעיר" (שם כ"ה, כג).¹²

1

העלינו אפוא הצעות שונות לזיקה שיוצר המקרא בין פרשת גירוש הגר וישמעאל, לבין מעשה מכירת יוסף: אם במגמה לשפוט בחומרה את הנורמות המוסריות של אחי יוסף; אם כדי למקם במסגרת היסטורית מקיפה את היריבות של יוסף עם אחיו כחלק מסדרת מאבקי ירושה מתמשכים; ואם כדי להדגיש את טעמו של הסבל שנגזר על שבטי ישראל בעת שנתהוו לעם, שהיה פועל יוצא של תהליך נישול חיוני אך גם אכזרי. העוול שנעשה למנושלים לא נעלם, והוא בא לידי ביטוי, ואפילו כעבור כמה דורות. כך או כך, אזכורם המפורש של סוחרים 'ישמעאלים' בפרשת מכירת יוסף, נראה עתה טבעי ביותר, שהרי הוא נועד לרמוז לקוראים על הזיקה הסמויה שבין האירוע הנוכחי לבין פרשיית הגר וישמעאל.

לאור האמור, אולי ניטיב להבין גם את אזכורם של המדנים/מדיינים באירוע הדרמטי של מכירת יוסף. מדין ומדן היו אף הם מצאצאי אברהם. כפי שמציינת התורה, בערוב ימיו נשא אברהם אישה נוספת, שאף העמידה לו בנים: "ויסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה. ותלד לו את זמרן ואת יקשן ואת מדן ואת מדין ואת ישבק ואת שוח" (בראשית כ"ה, א-ב). והנה, בדומה למנהגו ביחס להגר ובנה, כך נקט אברהם גם בקטורה וילדיה. כשם ששילח אברהם את הגר ובנה מביתו, "ויתן אל הגר... ואת הילד וישלח" (שם כ"א, יד), על מנת לבצר את מעמדו הבלעדי של יצחק, כך גם ביחס לבני קטורה: "ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק. ולבני

11. עיין, למשל: בראשית רבה פרשה ע יט, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 819: "והנה היא לאה" – אמר מה רמייתה בת רמאי, אמרה ליה ואית ספר דלית ליה תלמידין, לא כך הוה אבון צוח לך עשו ואת עני ליה! אף את קרית לי ואנא עניתי לך". ועיין: נ' ליבוביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 221-225.

12. השווה גם: "ויצעק צעקה גדלה ומרה עד מאד" (בראשית כ"ז, לד), ל"ויצעק זעקה גדולה ומרה" (אסתר ד', א), ובראשית רבה פרשה סז ד, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 757-758. בכל המקרים הללו נראה כי המדובר בביקורת של המקרא על גיבורי האומה, אשר בהתנהגותם הבעייתית, אם גם הנחוצה, סובבו עליהם ועל זרעם גורל דומה. ועיין: S. Klitsner, *Wrestling, Deception, Identity, and Freudian Slips in Genesis*, Jerusalem-New York 2006, pp. 67-68.

הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנת וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל ארץ קדם" (שם כ"ה, ה-ו). מעתה, נוכל להציע: גם המדנים/מדיינים, כמו הישמעאלים, תופסים מקום במאבק המתמשך על ירושתו של אברהם. אף הם סבלו ונפגעו מההכרעה "כי ביצחק יקרא לך זרע" (שם כ"א, יב). ושוב: אין התורה מערערת על הבחירה בבני יעקב, אך גם לא נעלם ממנה העוול שנעשה לצאצאים אחרים שנפגעו מבחירה זו. דווקא בידם הופקדה המשימה ההיסטורית ליטול חלק במכירת בניו של אברהם לעבדות, אפשר תהא זו נחמה פורתא על אשר נושלו מנחלתו של אברהם.¹³

13. לשאלת הבחירה בספר בראשית נזקק ח' נבון במאמר 'בחירת זרע אברהם בספר בראשית', **מגדים** לד, תשס"ב, עמ' 25-35. לדברי נבון, אין הבחירה באהובי ה' נובעת מ"סגולה טבעית", אלא מהכרעות רצוניות של הנבחרים, או לחילופין, מהחלטות מודעות של הנידחים. על פי האמור כאן מסתמנת תפיסה שונה: הבחירה באהובי ה', יהיו נסיבותיה אשר יהיו, כרוכה בנישול של שאר הצאצאים שלא ברצונם(!), ולכן גם נדרש איזון ופיצוי כלשהו, בדמות השתתפותם בשעבוד של העם הנבחר. שונה במובן זה הוא לוט, בן אחי אברהם, שעליו מעידה התורה מפורשות, כי נפרד מעל בית אברהם מרצונו (ושמא נרמז אף שמו בפרשת מכירת יוסף, שהרי אורחת הישמעאלים נשאה עמה "נכאת וצרי ולט" [בראשית ל"ז, כה] בדרכה מצרימה!).